

Лекція 5.

Тема 8. Українська лексикологія. Питання походження окремих слів-символів. Фразеологія. Орфографія. Історія національних чергувань звуків План

1. Лексичний склад української мови.
2. Українська фразеологія.
3. Прислів'я і приказки як духовні надбання українського народу.
4. Складні випадки української орфографії.
5. Історія національних чергувань звуків.

Література до теми:

1. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. Київ: Вища шк., 1997. С.52-70.
2. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика / За ред. А.К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. С. 294-296.
3. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. Київ: Вища шк., 1994. С.63-82.
4. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика / За ред. А.К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. С. 302-334.
5. Історія українського правопису XVI – XX століття: хрестоматія. *Проект «Наукова книжка»*. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с.
6. Асіїв Л. Морфонологія: проблеми і перспективи дослідження. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Випуск 52. С. 296-305.

1. Лексичний склад української мови.

Розділ науки про мову, який вивчає її словниковий склад, називається лексикологією.

Лексика – це складна організована система, яка поєднує слова однієї мови за спільністю чи протилежністю значень, семантико-стилістичним забарвленням та сферою вживання. Це сукупність слів однієї мови. Найменшою лексичною одиницею є лексема. Лексемою може бути лише повнозначне слово, оскільки службові слова не мають лексичного значення.

Словниковий склад української мови – це відкрита, динамічна система лексичних одиниць, рівноправних за джерелами і часом формування.

Словниковий склад української мови об'єднує дві генетично різнопланові групи лексичних одиниць: 1) споконвічно українські слова; 2) слова, запозичені з інших мов. Зазначеним групам, у свою чергу, властива складна внутрішня диференціація.

У словниковому складі української мови провідне місце належить тій частині лексики, яку за генетичними ознаками і визначальною роллю у мовотворчому процесі прийнято називати споконвічною.

У складі споконвічної лексики виділяють такі семантичні групи слів, успадкованих з індоєвропейської прамови:

- назви предметів і явищ довкілля: небо, сонце, вода, море, озеро, дим;
- назви рослин та їх частин: дерево, зерно, липа, вишня, мох;

назви диких і свійських тварин, риби, птахів і комах: звір, бобер, корова, кулик, муха;

назви спорідненості і родинних зв'язків: отець, тато, мати, син, дочка, зять;

назви органів і частин людського тіла та організму тварин: череп, волос, зуб, коліно, кістка;

назви житла та його частин, знарядь праці, продуктів харчування, засобів пересування: дім, двері; мед, стежка, коло;

назви дій, станів і життєвих процесів: жити, сидіти, їсти, знати, відати, іти;

назви позначення господарської діяльності: копати, орати, терти, тесати, колоти;

назви якостей: білий, зелений, короткий, милий, борзий;

назви чисел: один, вісім, тисяча та ін.

У формуванні індивідуально-мовних лексичних одиниць дуже важлива роль належить такій типологічній ознаці, як фактично повне охоплення усіх частин мови творенням експресивно-оцінних похідних, орієнтованих на вираження позитивного або негативного ставлення до відповідних предметів, значення згрублості або зменшеності, ступеня або інтенсивного вияву ознаки чи дії.

За час свого багатомісячного розвитку українська мова перебувала у контактах із сусідніми і віддаленими мовами. Ці контакти виявилися у запозиченні численних слів, які органічно входили до нашої лексичної системи. Лексичні запозичення фактично становлять один з найважливіших чинників розвитку кожної мови, яка претендує на високий культурний рівень.

Слова іншомовного походження становлять 10% лексичного складу нашої мови. З-поміж них виділяємо інтернаціоналізми, запозичення і власне іншомовні слова.

Інтернаціоналізми – це слова, що вживаються в багатьох неблизькоспоріднених мовах і переважають у сфері понять із галузі культури, науки, політики, мистецтва; як правило не мають відповідників у мові поширення: музика, театр, радіо, телефон, лірика, синтагма, синус та ін.

Запозичення – слова, запозичені давно, глибоко ввійшли в мову, підпорядкувались усім її законам і нічим не зраджують свого іншомовного походження: хліб, млин, лиман, троянда, бандура, палац, барва; Андрій, Іван, Оксана та ін.

Власне іншомовні слова – слова, запозичені з інших мов, зберігають чужородність свого звучання і форми. До складу таких слів уходять невластиві українській мові звукосполучення нгл, мтп, пс, кс: конгломерат, симптом, психологія, ксилографія. Лише як іншомовні сприймаються слова з початковими а та е: абонемент, економіка, акція, емпіризм, емоція. Не втрачають іншомовного звучання всі слова, що мають у своєму складі звук [ф]: фаворит, факультет, параграф, шеф, фігура, та ін.

За сферами вживання словниковий склад української мови поділяється на загальноновживану і спеціальну лексику, або лексику обмеженого вживання.

Загальноновживану лексику кваліфікують також як загальнонародну. До її складу входять слова, використовувані всіма носіями літературної мови незалежно від будь-яких додаткових соціологічних умов. Загальноновживана лексика – це

динамічна, рухлива підсистема. Виступаючи стійкою основою функціонування лексичного фонду сучасної української мови, вона завжди відкрита для поповнення словами, які втрачають ознаку обмеженого вживання і стають загальноновживаними.

На відміну від загальноновживаної спеціальної лексики властиві обмежувальні ознаки, зумовлені функціонуванням відповідних слів: 1) у різних сферах професійної діяльності людей; 2) на територіях поширення української мови, які становлять окремі діалектні ареали; 3) у мовленні груп людей, які формуються за різними ознаками соціального плану.

Особливу групу становлять слова вузького стилістичного призначення – терміни, професіоналізми, жаргонізми, розмовна та просторічна лексика, застарілі слова, неологізми.

Термін – це одиниця історично сформованої термінологічної системи, що визначає поняття та його місце в системі інших понять; служить для спілкування людей, пов'язаних єдністю спеціалізації, належить до словникового складу мови і підпорядковується її законам.

Термінологічна лексика в лексичному складі української мови посідає велике місце.

Нові поняття, що постають у науці, вимагають нових слів для називання. Тепер у розвинених мовах близько 90% нової лексики становлять науково-технічні терміни. Напр.: синус, косинус; натуралізм; парнокопитні; процент, ембарго, дебет; юрисдикція та ін.

Основна сфера застосування термінологічної лексики – офіційно-діловий і науковий стилі.

Професіоналізми – це слова та словосполучення, властиві мовленню певної професійної групи людей: вікно – із мови вчителів; кібер, юзер, юзати – із мови комп'ютерників; пара – із мови студентів; риба, шапка – із мови журналістів.

Лексика різних професійних груп характеризується низкою специфічних рис. Це в основному назви знарядь виробництва та їх частин, назви трудових процесів, різних гатунків сировини, спеціальні професійні вислови тощо. За межами даного професійного середовища ці слова не завжди зрозумілі або не становлять інтересу. З-поміж професіоналізмів можна виділити науково-технічні, професійно-виробничі, просторічно-жаргонні.

Значна частина професіоналізмів – неофіційні розмовні заміники термінів. Професіоналізми не становлять чіткої системи, тоді як терміни є систематизованими (кодифікованими) назвами понять. У термінів образність, як правило, стерта; у професіоналізмів вона зберігається довше, бо підтримується контекстом.

Жаргонна й арготична лексика характеризується обмеженим вживанням. Ці два розряди слів виділяються за ознакою функціонування у мовленні окремих соціальних груп.

До лексики обмеженого функціонування (жаргонізмів) характерне забарвлення нелітературності. Жаргон – сукупність особливостей словника розмовного мовлення людей, пов'язаних певною спільністю інтересів. Насамперед це спільність професійна, а також тривале перебування разом (навчання, військо), однакові захоплення (спортом, мистецтвом, колекціонуванням тощо). Багато

жаргонізмів виникає в моло-діжних колективах, зокрема в студентських та учнівсь-ких. Наприклад: пара – «двійка», шпори – «шпаргалки», хвіст – «академічна заборгованість» тощо. Більшість жаргонізмів становлять слова загальнонародної мови, вживані в специфічному значенні.

На відміну від соціально нейтральних жаргонізмів ар-готизми є соціально забарвленим розрядом лексики. Арго (фр. арго – жаргон) – це умовна говірка певної соціально-ної групи з набором слів, незрозумілих для невтаємничених у справи цієї групи. Наприклад: кимарити – «спа-ти», пописати – «порізати», батузник – «мотузка» тощо. Жаргонізми і арготизми перебувають за межами літера-турної мови, вони зрідка вживаються в письменстві та публіцистиці як засіб негативної оцінки та мовної ха-рактеристики персонажів.

З погляду змісту в лексиці виділяються: значущі і службові, абстрактні і конкретні, синоніми, антоніми та ін. З точки зору плану вираження виділяються: омоніми, омофони, омографи, пароніми.

Омоніми – слова, що мають однаковий звуковий склад, але відмінні значенням Напр.: боронити – захищати, перешкоджати; стигнути – дозрівати, холонуту; міна – обмін, вираз обличчя, вибуховий заряд; коса – заплетене волосся, знаряддя для косіння, вузька наливна смуга суходолу в морі, річці тощо.

Омоніми виникають унаслідок повного фонетичного збігу слів або частини їх форм, що первісно характеризувалися різним звучання (жати), а також запозичення з різних мов, відповідним чином фонетично адаптовані (лот (голланд.) – прилад для вимірювання глибини, лот (нім.) – міра ваги, грузило) тощо.

Антоніми – слова, що називають протилежні за змістом поняття. При визначенні антонімічності слів обов'язковою умовою є логіко-семантична співвіднесеність позначуваних ними понять. В антонімічні стосунки вступають лише ті слова, які співвідносяться за змістом на основі протилежності. Напр.: *привабливий – неприємний, дружба – ворожнеча, радіти – журитися, новий (міністр, нейтр.) – новоспечений (просторічн.).*

Слова з конкретним значенням, як правило, антонімів не мають: *гітара, стілець, колоти*; не мають антонімів також числівники, займенники.

Синоніми – слова, близькі за значенням і різні за звучанням; тобто вони відрізняються семантичними відтінками, стилістичним забарвленням або обома цими ознаками. Напр.: *угода – договір – контракт, помаранчевий – жовтогарячий – апельсиновий*. Є так звані абсолютні синоніми: процент – відсоток, екземпляр – примірник, частіше вживається той, що є питомо рідним.

Використання синонімів у різних стилях неоднакове. Не характерні вони й для наукового стилю, хоча й представлені ширше, ніж у офіційно-діловому стилі.

У наукових текстах синоніми використовують як засіб контекстуального уточнення. Для наукового стилю характерні точність, відсутність емоційності та експресивного забарвлення, прагнення до однозначності, до того, щоб кожному поняттю відповідав один термін. Але всупереч загальній тенденції виникає чимало паралельних назв того самого поняття. Унаслідок зовнішніх контактів з'являються синонімічні пари: атеїст – безбожник, бібліофіл – книголюб, монах – чернець, пентагон – п'ятикутник, біном – двочлен, квантитативний – кількісний, квалітативний – якісний та ін.

Пароніми – слова, утворені від одного й того самого кореня за допомогою різних афіксів і вживані в лексичній системі мови з різними значеннями, тобто слова, близькі за звучанням, але різні за значенням. Напр.: *нагода – пригода, дефектний – дефективний, економний – економічний, дійовий – діяльний, ступінь – степінь (величина, що характеризує розмір, інтенсивність чогось (ступінь нагрітості); посада, ранг, звання, чин (вчений ступінь); степінь – добуток кількох однакових співмножників (у математиці)*. Не всі слова, схожі за звучанням, можна вважати паронімами. До паронімів належать тільки ті, що мають невелику відмінність у вимові.

Одним із джерел забруднення літературної мови є словесні штампи – слова і вирази, позбавлені образності, часто й одноманітно повторювані без урахування контексту, які збіднюють, знеособлюють мову. В основі таких виразів часто лежить якийсь образ, але цей образ унаслідок частого вживання втратив свою оригінальність. Наприклад: *творча співпраця, люди в білих халатах (лікарі), рідке золото (нафта), чорне золото (вугілля), за рахунок підвищення продуктивності праці, набути широкого розмаху, піддати різкій критиці, приділяти найсерйознішу увагу, активна підтримка громадськості, викликає занепокоєння стан справ, висвітлити цілий комплекс проблем, набула гостроти ситуація, пом'якшити гостроту проблем, відбувся предметний обмін думками, працювати на педагогічній ниві*.

2. Українська фразеологія.

Фразеологія – це розділ лінгвістики, що вивчає фразеологічну систему мови.

Об'єктом вивчення фразеології як мовознавчої дисципліни є сукупність усіх фразеологічних одиниць (фразеологізмів) мови. Предметом фразеології є вивчення типологічних ознак фразеологізмів, дослідження їхньої природи і сутності, закономірностей функціонування.

Фразеологізмом (фразеологічною одиницею) називається лексико-граматична єдність двох і більше компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мовленні за традицією, автоматично. Наприклад: *байдики бити (ледарювати); показати, де раки зимують (провчити, покарати); лебедина пісня (останній вияв таланту); стати на ноги (одужати)*.

Фразеологізми об'єднуються в єдину систему одиниць на основі таких типологічних ознак:

- 1) семантична цілісність (неподільність) компонентів фразеологізму (значення фразеологічної одиниці не може бути витлумачене на основі значень тих слів, які входять до неї);
- 2) стабільність компонентного складу, усталеність порядку слів;
- 3) автоматичність відтворення фразеологізму в мовленні;
- 4) кількокомпонентний склад;
- 5) можуть вступати в синонімічні й антонімічні відношення: *теревені правити – лясати точити – дурниці молотити; хоч греблю гати – кіт наплакав;*
- 6) характеризуються образністю.

У реченні фразеологізми завжди виступають одним членом. Найчастіше ними послуговуються у розмовному та художньому стилях мовлення. Вони надають мовленню виразності, влучності та емоційності.

КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Класифікація фразеологізмів, запропонована акад. В. Виноградовим, набула найбільшого поширення. За цією класифікацією виділяють три типи фразеологізмів – фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення – це такі семантично неподільні сполучення слів, цілісне значення яких не пов'язане зі значенням тих слів, що входять до їхнього складу: дати гарбуза (відмовити тому, хто сватається), собаку з'їсти (набувати досвіду), пекти раків (червоніти від сорому), тримати камінь за пазухою (затаїти образу), дивитися крізь пальці (не помічати), танцювати під чийось дудку (підкорятися), нагріти руки (нажитися).

У більшості випадків фразеологічні зрощення дослівно іншими мовами не перекладаються, наприклад: укр. замилювати очі – рос. пускати пыль в глаза.

Фразеологічна єдність – це такі семантично неподільні фразеологізми, цілісне значення яких умотивоване значенням слів, що входять до їх складу: накивати п'ятами (втікати), вітер в кишенях гуде (немає грошей), міняти шило на мило, крутити носом (упиратися), не вішати голови (не втрачати надії).

Фразеологічне сполучення – це такі фразеологізми, складові частини яких мають певну самостійність: одне з слів може бути замінене іншим: ставати (зіп'ятися) на ноги (набиратися сил), чиста совість (чиста душа), відвести очі (відвести погляд).

За ознакою відтворюваності та усталеністю компонентів виділяють такі мовні одиниці, як прислів'я, приказки, крилаті вислови.

Прислів'я – стійкий, ритмічний за будовою вислів повчального характеру. У ньому зафіксовано практичний досвід народу та його оцінка різних подій і явищ: до булави треба голови; сметаною вареників не зіпсуєш; дружній череді і вовк не страшний.

За граматичним оформленням прислів'я співвідносяться з реченням. Основою багатьох прислів'їв є факти: Іван плахту носить, а Настя булаву.

Приказка – стійкий вислів, який образно розкриває певне явище. Приказки позбавлені узагальнювального, повчального характеру і висловлюють незавершену думку: більше щастя, як розуму; хто не працює, той не помиляється; була би шия, а хомут буде.

Крилаті вислови (слова) – стійкі образні вислови, засвоєні з фольклорних або наукових джерел, вислови видатних осіб. Основною їхньою ознакою є зв'язок з літературним джерелом, стійкість і популярність завдяки їхній влучності: мертві сраму не бояться; слово, чому ти не твердая криця (Леся Українка); караюсь, мучуся, але не каюся (Т. Шевченко).

Джерела фразеології

Джерелами виникнення фразеологізмів української літературної мови є:

- Вислови з античної культури: альфа й омега, самозакоханий Нарцис, обітована земля, Дамоклів меч, Авгієві стайні, троянський кінь, Ахілесова п'ята.

- Переклади видатних людей: Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах (Д. Ібаррурі). Чиста краса, чисте мистецтво (І. Кант). Люди, будьте пильні! (Ю. Фучик).

- Крилаті вислови українських письменників: Убий — не здамся (Леся Українка); Хіба ревуть воли, як ясла повні? (Панас Мирний); Нехай не забувають люди, що дурень всюди дурнем буде (Л. Глібов); Пам'ять серця (О. Корнійчук); Не називаю її раєм (Т. Шевченко). Неначе цвяшок в серце вбитий (Т. Шевченко). Боріться — поборете! (Т. Шевченко). Нам треба голосу Тараса (П. Тичина).

- Переклади крилатих висловів зарубіжних письменників: Герой нашого часу (М. Лермонтов). Нам спокій тільки сниться (О. Блок). Сміх крізь сльози (М. Гоголь). Бути чи не бути (В. Шекспір). Усі жанри прекрасні, крім нудного (В. Вольтер). Спляча красуня (Ш. Перро). Синій птах (М. Метерлінк). Машина часу (Г. Уеллс).

- Біблійні та євангельські вислови: берегти, як зіницю ока; повертатися на круги своя; прощайте ворогам вашим; маслинова гілка; Мафусаїлів вік; ловці душ; легше верблюдові пройти крізь голчане вушко, ніж багатому увійти в Царство Небесне; співати Лазаря; книга за сімома печатями; кожний камінь кричить; кари єгипетські, неопалима купина, підставити другу щоку.

Особливості перекладу фразеологізмів

Визначивши джерела виникнення фразеологічних одиниць та їхні основні ознаки, доречно вести мову про основні способи перекладу фразеологічних одиниць: фразеологічним еквівалентом, фразеологічним аналогом, калькуванням, описовим перекладом, контекстуальними замінами.

Найкращим способом перекладу образної фразеології без сумніву є використання відповідного фразеологізму в рідній мові. Застосування цього способу перекладу забезпечує не тільки передачу змісту, але й відтворення образності та експресивності іншомовного виразу.

Фразеологічний еквівалент. Такі образні фразеологічні одиниці в рідній мові, які повністю відповідають по змісту якому-небудь англійському фразеологізму і які базуються на одному з них образі перекладаються за допомогою еквівалентів (інтернаціональні вирази, які несуть біблійно-міфологічний чи літературний характер). Розглянемо приклади перекладу англійських фразеологізмів:

An old dog will learn no new tricks. – Старого пса новим фокусам не навчиш.

Фразеологічні аналоги. Кількість образних фразеологічних одиниць, які співпадають за змістом та образністю в англійській та рідній мовах, порівняно невелика. Значно частіше перекладачеві треба використовувати український фразеологізм, аналогічний за змістом, але який базується на іншому образі, наприклад:

1. Absence makes the heart grow fonder. – Відстань посилює почуття.

2. Accidents will happen in the best regulated families. – Нещастя буває і в хороших сім'ях.

Використання відповідного аналогу забезпечує такий же адекватний переклад англійського фразеологізму, як і у випадку існування фразеологічного еквівалента.

Дослівний переклад (калькування) фразеологічних одиниць. Іноді перекладач, намагаючись зберегти образність оригіналу при перекладі фразеологізму, який немає ні еквіваленту, ні аналогу в рідній мові, вдається до дослівної передачі образу в іноземній фразеології. Такий спосіб може бути застосований в тому випадку, якщо в результаті калькування отримаємо вираз, образність якого легко сприймається українським читачем та не створює враження непридатності загальноприйнятим нормам української мови. Іноді при дослівному перекладі англійського фразеологізму використовують вставні слова: як говориться, як кажуть; ніби підкреслюючи цим, що іноземна фраза приведена дослівно. Дослівний переклад не є фразеологічним перекладом, бо він не використовує готові фразеологічні одиниці, які є у мові перекладу, а кожного разу створює новий образний зворот, чужий рідній мові, хоча і зрозумілий:

1. What is sauce for the goose is the sauce for the gander. – Що для гуски приправа, те й для гусака приправа.

2. One swallow does not make a summer. – Одна ластівка не робить літа.

Описовий переклад. Якщо англійський фразеологізм не має в рідній мові еквіваленту або аналогу, а дослівний переклад міг би привести до малозрозумілого буквалізму, перекладачеві необхідно відмовитись від передачі образності та використовувати описовий переклад – з поясненням змісту фразеологічної одиниці за допомогою вільного сполучення слів:

One man's meat is another man's poison. – Про смаки не сперечаються.

Контекстуальні заміни при перекладі полягають в тому, що перекладач намагається знайти таку українську ФО (фразеологічну одиницю), яка хоч і не відповідає за значенням англійському фразеологізму, але з достатньою точністю передає його зміст у цьому конкретному контексті:

1. You can take a horse to the water, but you cannot make him drink. – Силою не будеш милою. // Силою криницю копати – води не пити.

2. You never know what you can do till you try. — Ділу діло вчить. // Навички майстра роблять. // Очі бояться, а руки роблять.

3. Dog does not eat dog. – Собака собаці хвоста не відкусить.

Окрім проблеми розрізнення фразеологізму, перекладач зустрічається з національно-культурними відмінностями між подібними за змістом фразеологічними одиницями у двох різних мовах. Співпадаючи за значенням, фразеологічні одиниці можуть мати різне стилістичне забарвлення, різну образну основу, різну емотивну функцію. У деяких випадках використання фразеологізму у вихідному тексті будується на використанні можливостей національно-культурного колориту.

Маючи справу із фразеологічними одиницями перекладач повинен не тільки знати обидві мови, але й уміти аналізувати стилістичні та культурно-історичні аспекти вихідного тексту порівняно з можливостями мови, яка перекладається.

За відсутності безпосередніх відповідників вихідний фразеологізм можна перекласти шляхом пошуку аналогічної фразеологічної одиниці, яка має спільне значення з вихідним. При цьому варто пам'ятати про те, що часто схожі за значенням, але різні за формою фразеологічні одиниці у різних мовах мають різне емоційно-асоціативне забарвлення і не завжди взаємозамінні.

Практично єдиним способом повідомити отримувача тексту, який перекладається про наявність у вихідному тексті фразеологізму є перекладацький коментар.

У будь-якому випадку під час роботи із фразеологічними одиницями у вихідному тексті перекладач, окрім власної пам'яті, може покладатися на цілий ряд тлумачних фразеологічних словників.

Отже, існують такі способи перекладу фразеологічних одиниць – переклад фразеологічним еквівалентом, фразеологічним аналогом, описовим перекладом, контекстуальними замінами та калькуванням, але найкращим способом перекладу образної фразеології, без сумніву, є використання відповідного фразеологізму в рідній мові. Застосування цього способу перекладу забезпечує не тільки передачу змісту, але й відтворення образності та експресивності англійського виразу.

3. Прислів'я і приказки як духовні надбання українського народу.

Прислів'я і приказки — чи не найдавніші жанри усної народної творчості. Впродовж багатьох століть вони демонстрували вміння народу відбирати й осмислювати найхарактерніші, найважливіші реалії свого існування: явища природи, працю, побут, родинне й суспільне життя. Саме тому вони ставали основою багатовікового життєвого досвіду, взаємин між людьми та навколишнім світом.

Нині важко визначити, з якого періоду людської історії розпочинається цей різновид народної мудрості.

Очевидно, найдавніші прислів'я та приказки пов'язані з усвідомленням людиною свого місця у навколишньому природному та соціальному середовищі. Набутий досвід передавався з покоління в покоління. При цьому відбувався процес перевірки достовірності висловлених міркувань, процес зіставлення, шліфування та ін.

Численні явища природи залишалися для людей незрозумілими, утаємниченими, а інколи й ворожими. Тому люди вірили в те, що сили природи можна у якийсь спосіб умилостивити, схилити до того, щоб вони не чинили людям зла. На цьому ґрунті з'являлися народні заклинання, замовляння. З віками, коли людина пізнавала природу глибше, такий засіб спілкування, як заклинання і замовляння, втрачав свій сенс, але в мові ці образні вислови залишилися.

У процесі розвитку людської спільноти традиційно встановлювалися певні норми поведінки людини в суспільстві, вироблялися етичні правила, своєрідні закони моральної поведінки. Вони набували форми влучних афористичних висловів. Джерелами прислів'їв було реальне життя й побут людей. Це яскраві перлини народної мудрості, які не втратили свого сенсу й донині.

І.Я. Франко називав прислів'я та приказки “багатим і важним скарбом... у скарбівні нашої мови... її коштовними перлинами”.

Український поет і фольклорист М.Т. Рильський порівнював народне слово з дорогоцінним алмазом, який слід доглядати, шліфувати, “щоб дедалі більше граней у ньому переливалось і виблискувало, відбиваючи все незрівнянне багатство наших днів”.

Прислів'я та приказки були й залишаються енциклопедією народного життя. Ми не знайдемо такої ділянки побуту, взаємин між людьми і природним довкіллям, які б не знайшли відображення в народній мудрості.

У прислів'ях народ знаходив підказки на всі випадки життя. Особлива увага приділялась людині, її поведінці у природному та соціальному середовищі.

4. Складні випадки української орфографії.

Орфографія (від грецького orthos – правильний, рівний і grapho – пишу, або правопис) – це система загальноприйнятих правил, які визначають способи передачі мови у писемній формі.

Орфографія вивчає систему правил про способи передачі усного мовлення на письмі, встановлює правила написання слів разом, окремо і через дефіс, правила переносу частини слова з рядка в рядок, вживання м'якого знака й апострофа, написання іншомовних слів і скорочень слів. Отже, використовуючи засоби графіки, орфографія регулює написання слів і їхніх граматичних форм. Саме завдяки орфографії слова і їхні форми набувають єдиного графічного образу.

Орфографія має соціальне значення, оскільки ті, хто користується писемною формою тієї чи іншої мови, повинні однаково, незалежно від особливостей індивідуальної вимови, відображати на письмі слова літературної мови. Правила орфографії загальнообов'язкові, адже однаковість правопису так само, як і однаковість звукового оформлення усного мовлення, сприяє покращенню мовного спілкування. Тому дуже важливо, щоб орфографія була простою, ясною, загальнодоступною для вивчення і вживання.

6. Уживання апострофа і м'якого знака

М'який знак пишеться:

1. У суфіксах -ськ, -зьк, -цьк, -еньк: близький, волинський, донецький, рученька.

2. У дієсловах перед часткою -ся/сь Ь зберігається: будуються/будують, почиється / почисть.

3. У звукосполученнях -льк, -ньк, -ськ, та похідних від них -льч, -льц, -ньч, -сьч, -сьц: лялька – ляльці – ляльчин; ненька – неньці – ненчин.

4. Після букв Д Т З С Ц Л Н наприкінці слова чи складу, якщо ці букви передають м'які звуки: сядь, різьба, вісь.

5. Після Р лише перед О: трьох, забрьоханий, а також у російських прізвищах Зорькін, Горький. Після інших букв та Р в інших випадках м'якого знаку немає: кров, ніч, верф, десятиріч, облич, голуб.

6. Після м'яких приголосних перед О: льон, сьомий, дзьоб.

7. У суфіксах ЕНЬК, ОНЬК, ЕСЕНЬК, ІСІНЬК, ЮСІНЬК: голівонька, рученька, самісінька.

8. у суфіксах СЬК, ЗЬК, ЦЬК - учнівський, паризький, юнацький, але ковзкий, боязкий, різкий, в'язкий, плаский, баский (вони не є суфіксами).

9. У суфіксах СЬКІСТЬ, ЗЬКІСТЬ, ЦЬКІСТЬ, СЬКИ, ЗЬКИ, ЦЬКИ: французький, людськість, по-французьки.

10. після Л перед буквами на позначення приголосних (часто перед наступним м'яким): сильний, вітальня, зухвальство, але тарілка – тарілці, білка – білченя (лц, лч походять від лк).

11. Перед м'яким, пом'якшеними й шиплячими лише коли:

- для позначення м'якого Л: їдальня, пальці.

- у непрямих відмінках та у присвійній формі прикметників, якщо Ь є в початковій формі: скринька – у скриньці, кицька – кицьці (але у казці, в землянці, Маланці – тому що у початковій формі немає м'якого знака)

- у дієслівних формах наказового способу: стань, виходьте, станьте.

- у дієсловах на - ться та інших дієслівних формах перед -ся, -сь, якщо Ь є в формі без -ся: обговорюється, станься, звертаються, підводься.

12. У формах родового відмінка множини іменників жіночого роду: пісень, робітниць.

13. У дієслівних формах 3 особи однини та множини дійсного способу: стоїть, спить, стоять, думають.

14. у буквесполученнях НЬЧ, ЛЬЧ, що походять від ЛЬК, НЬК: неньці, доньчин, Юльчик.

В іншомовних словах пишеться:

1) після д, т, з, с, л, н перед я, ю, є, ї, які позначають 2 звуки – й+голосний: порт'єра, монпанс'є, Мольєр, мільйон, павільйон, компаньйон, браконьєр, ательє, пасьянс, Таганька, Лавуазьє, Люсьєн, Дьяков, Третьяков, Касьянов, асфальт, Ананьїн але увертюра, малярія, нюанс, дюна (я, ю позначають а, у), Бйорнсон, Ж'єн, Х'юстон, бар'єр;

2) після Л,Н перед Йо: мільйон, компаньйон, каньйон;

3) відповідно до вимови після Л, Н перед літрами на позначення приголосних, а також у кінці слова: мольберт, Тянь-Шань (але алхімія, балкон), гриль, герань (але акрил, шаблон).

Не пишеться:

1) після губних Б П В М Ф та шиплячих Ж Ч Ш ДЖ: дріб, ніж, пишеш;

2) після Р у кінці складу і слова: Харків, звір, гіркий, але Горький, Зорькін;

3) після Н перед Ж Ч Ш ДЖ і суфіксами СТВ, СЬК: інженер, цвірінчати, велетенський, менший, кінчик, тонший але неньчин (ненька), бриньчати (бренькіт), тьмяний, різьбяр, няньчити;

4) між приголосними, якщо попередній приголосний пом'якшується під впливом наступного м'якого звука: сонця, пісня, кінця;

Зверніть увагу! Не всі звуки можуть бути м'якими. Фонологія української мови розрізняє такі приголосні звуки, які можуть лише пом'якшуватися під впливом сусідніх голосних і, а також а, у, є, які позначаються буквами я, ю, є:

губні: б, п, в, м, ф

шиплячі: ж, ч, ш, дж

задньоязикові: г, к, х

глотковий: г

Відповідно, звуки, які межують із пом'якшеними губними, шиплячими, задньоязиковими і глотковим, не будуть зазнавати м'якшення: квітень, свято.

5) між літерами, що позначають подовжені м'які приголосні: суддя, маззю, весілля;

6) після літер, що позначають м'які приголосні, крім л, якщо за ними йдуть інші букви на позначення м'яких приголосних: радість, пізній, пісня;

7) у буквосполученнях лц, нц, лч, нч, які походять від лк, нк: рибалчин, матінчин, матінці;

8) в українських власних назвах: Уляна, Омелян, Севастьян, Тетяна Наталя, Касян, Дяченко, Третяк.

Складні випадки вживання великої літери

1. З великої літери пишуться:

а) імена, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська людей: Григорій Савович Сковорода, Олександр Іванович Кандиба (Олександр Олесь), Гулак-Артемівський, Нестор Літописець, Шекспір, Джек Лондон, але: донжуан, меценат, юда (загальні назви);

б) назви божеств і міфічних істот: Бог, Господь, Ісус Христос, син Божий, Божа Мати (Матір), Богородиця, Святий Дух, Будда, Перун, Ярило, Кий, Либідь, Зевс, але: мавка, русалка, фея (родові назви міфічних істот);

в) клички свійських тварин, назви дійових осіб у художніх творах: Рябко, Зірка, Мурчик; Сорока, Орел (персонажі байки Г.Сковороди), Дід Мороз, Снігуронька, Баба Яга (персонажі окремої казки);

г) назви найвищих державних українських і міжнародних установ і посад, назви груп або союзів держав і найвищих міжнародних організацій: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Співдружність незалежних Держав, Рада Безпеки, Організація Об'єднаних Націй, Президент України, Генерал-губернатор Канади, Голова Меджлісу Казахстану. Якщо назва посади утворена поєднанням прикметника з іменником, з великої літери пишеться тільки перше слово: Генеральний прокурор України, Генеральний секретар ООН;

ґ) назви держав та автономних адміністративно-територіальних одиниць (усі слова), автономних областей та округів, країв, областей, районів (тільки перше слово): Республіка Польща, Королівство Бельгія, Князівство Монако, Лівобережна Україна, Львівська область, Черкащина, а також Батьківщина (вітчизна), але: батьківщина (спадщина);

д) назви вулиць, проспектів, майданів, парків, залізничних, морських і под. шляхів, крім родових позначень: вулиця Академіка Булаховського, проспект Перемоги, площа свободи, Київська автострада, Південно-Західна залізниця;

е) астрономічні назви, крім родових позначень, назви сортів рослин у спеціальній літературі: Чумацький Шлях, сузір'я Великого Пса, комета Галлея, планета Юпітер, туманність Андромеди, Тунгуський метеорит; Антонівка, Білий налив, Угорка, але: антонівка, білий налив, угорка (у загальному вжитку);

є) географічні назви, крім родових позначень (слів море, острів, півострів, гора, озеро й под.): Коралове море, острів святої Єлени, Чукотський півострів, гора Монах, Цейська ущелина, Кавказький хребет, Прикаспійська низовина, мис Доброї Надії, Чудське озеро, Бенгальська затока, місто Біла Церква, Біловезька Пуща (заповідник), Булонський Ліс (парк).

2. З великої літери пишеться тільки перше слово:

а) у назвах державних, партійних, громадських установ і організацій, міністерств України та інших держав, а також найважливіших документів: Збройні сили України, Національна гвардія України, Національний банк України, Міністерство освіти і науки України, Всесвітній конгрес прихильників миру; Акт проголошення незалежності України, Декларація прав людини;

б) у назвах установ місцевого значення: Запорізький міський відділ народної освіти, Виконавчий комітет Київської обласної ради народних депутатів;

в) у повних назвах заводів, виробничих об'єднань, підприємств, наукових і навчальних закладів, кінотеатрів, парків, клубів і т. ін. (символічна назва в лапках теж з великої літери): Київський завод «Арсенал», Запорізька атомна електростанція, Донбаський гірничо-металургійний інститут, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Книжкова палата, Державний академічний театр опери та балету імені Тараса Шевченка, Київський Будинок мод;

г) у назвах художніх творів, наукових праць, газет, журналів (назва береться в лапки): роман «Вир», фільм «Білий птах із чорною відзнакою», журнал «Дивослово», але: Біблія, Євангеліє, Часослов, Псалтир, Коран (без лапок);

г) у назвах пам'яток архітектури, храмів, історичних епох, подій, знаменитих дат, а також релігійних свят і постів: Києво-Печерська лавра, Покровський собор, Ренесанс, День Незалежності України, Новий рік, Різдво, Масниця, Великий піст, Благовіщення, Великдень, Вознесіння, Трійця;

д) у назвах орденів, відзнак: орден Княгині Ольги, орден Почесного легіону, орден Пошани, медаль «За заслуги».

3. З великої літери пишуться прикметники, утворені від власних особових імен:

а) за допомогою присвійних суфіксів -ів, -їв, -ов, -ев, -ин, -їн: Франкова проза, Шевченків щоденник, Лесині вірші, Іринині мрії, (але: гордіїв вузол, петрів батіг (рослина), піфагорова теорема, бертолетова сіль (фразеологічні сполучення, наукові терміни));

б) за допомогою суфіксів -івськ, -евськ, -инськ, -їнськ у значенні «імені, пам'яті когось»: Шевченківська премія, Гоголівський музей, Пушкінська конференція, але: шевченківська поезія, гоголівські герої, пушкінська проза.

4. З великої літери пишуться скорочені назви одиничних установ, організацій: Євросоюз, Міноборони, Укрпрофрада, але: педінститут, держадміністрація, міськрада (родові поняття).

5. Великими літерами пишуться аббревіатури, утворені з початкових букв власних і загальних імен: МОЗУ, СНД, АЕС, НХЛ, ТЮГ, КВК, але: вуз, рагс.

Зверніть увагу!

Назви посад, звань, учених ступенів, титулів тощо пишуться з малої літери: народний артист України, міністр, декан, президент Академії наук України, академік, професор, доктор наук, кандидат наук, член-кореспондент, князь, король, граф, принц.

5. Історія національних чергувань звуків.

Чергування приголосних.

Чергування приголосних відбувається при словозміні та словотворенні:

г//ж//з' (нога – ніжка – у нозі)

к//ч//ц' (рука – ручка – у руці)

х//ш//с' (вухо – вушко – у вусі)

Це чергування важливе також при творенні прикметників від іменників:

Галич – галицький;

Калуш – калуський;

Батіг – батозький.

Чергування голосних:

1) о, е//і. Національне чергування, властиве тільки українській мові, яке виникло на місці давніх О та Е у новоутворених закритих складах: осені – осінь, бджоли – бджілка;

2) о, е//ø (фонемний нуль). Це чергування належить до найдавніших і властиве усім східнослов'янським мовам. Воно виникло на місці давніх Ъ (єр) – Е, Ъ (йор) – О у сильній (наголошеній) позиції (у слабкій позиції вони у XII столітті остаточно занепали): садок – садка; день – дня. Пор.: САДЪКЪ – САДЪКА; ДЪНЬ – ДЪНЯ;

3) е//о після шиплячих та /й/. У давній українській мові усі шиплячі, як і /й/, були м'якими. Тому після них ніколи не було Ъ, яка завжди позначала твердість попереднього приголосного, натомість на позначення м'якості попереднього приголосного вживалась літера Ъ. Оскільки в сильній позиції Ъ переходила в Е, а Ъ – в О, то можемо простежити чергування е//о після переходу шиплячих у тверді приголосні у словах: четвірка – чотири, лієчка – ліюк.

4) и//о, и//е у фонемосполуках -ри-, -ли-. Ці сполуки у словах стоять між приголосними в ненаголошеному складі; в російській мові їм відповідають фонемосполуки -ро-, -ло-, -ре-, -ле-. В українській мові таких слів доволі мало: кривавий – кров, бриніти – бренькіт.

До найдавніших чергувань голосних фонем на основі довгих і коротких голосних у старослов'янській мові належать:

5) е//о: нести – носити, брести – бродити, мелю – молоти і под.;

- 6) і//а: лізти – лазити, сісти – садити;
- 7) о//а: схопити – хапати, скочити – скакати;
- 8) е//і: пекти – випікати, нарекати – нарікати.